

MÜSLÜMANLARIN İRAN FETİHLERİNDEKİ LOJİSTİK FAALİYETLERİ

Barış Çakan*

Öz

İlk dönem İslam fetihlerinde dikkat çeken hususlardan biri, Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarının topraklarının kısa bir zaman içerisinde büyük ölçüde Müslümanların hakimiyetine girmesidir. Hiç şüphesiz bunda Müslüman mücahitlerin bu dönemdeki adanmışlık ruhuyla var güçleriyle mücadele etmeleri çok etkiliydi. İslam'ın tüm insanlığa ulaştırılması gerektiği inancı Müslümanları İslam hakimiyetini büyütmeye anlamında motive etmekteydi. Müslümanlar bu ideallerini gerçekleştirmek için çalışırken elbette savaşın doğasına uygun olarak gerekli lojistik faaliyetleri de ciddiyletme yürütmekteydi.

Hz. Peygamber (sav) döneminde düzenli bir ordu bulunmayıp gerekli durumlarda yapılan bir çağrıyla bir askeri birlik teşekkül ederdi. Herkes, daha çok bir binek, kılıç, ok ve yay ya da mızraktan ibaret olan savaş teçhizatını kendi temin ederdi. Teçhizatı bulunmayıp cihada katılmak isteyen yoksul Müslümanlar çoğu zaman zengin Müslümanlar tarafından teçhiz edilirdi. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ise, özellikle Hz. Ömer döneminden itibaren ordunun lojistik hizmetleri artık bir sisteme bağlanmaya başlamıştır.

Yaklaşık 10 yıllık bir süre zarfında tamamlanan İran fetihlerinde de Müslümanların son derece koordineli bir lojistik faaliyeti yürüttüğü görülmektedir. Bu dönemde devlet, fetih için gerekli tüm hizmetleri üstlenmiş bulunuyordu. Nitekim İran fetihlerinin başarıyla tamamlanmasının arkasındaki önemli bir etken de lojistik hizmetlerin özenle yürütülmesiydi. Bu çalışmada lojistik unsurlar olarak silah ve erzak temini, ordu yükü nakliyesi, konaklama imkanları ve sıhhiye hizmetleri gibi konular ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Fetih, Lojistik, İran, Ordu.

LOGISTICS ACTIVITIES OF MUSLIMS IN THE CONQUESTS OF IRAN

Abstract

One of the points that draw attention in the first conquests of Islam is that the lands of the Sassanid and Byzantine Empires were largely under the control of Muslims. Undoubtedly, the most important reason of this was, Muslim mujahideens struggle with their all existing power and with a spirit of devotion in this period. The belief that Islam should be brought to all mankind motivated Muslims in the sense of growing Islamic

domination. While Muslims were trying to realize these ideals, of course, in accordance with the nature of the war, they carried out the necessary logistics activities seriously.

In the time of the Prophet Mohammed, there was no regular army. A military unit was formed with a call made when necessary. Everyone would provide their own combat equipment, which consisted mostly of a pack animal, sword, arrow and bow or spear. Poor Muslims who had no equipment but wanted to join the jihad were often equipped by rich Muslims. In the period of Rashidun Caliphate, especially from the time of Umar, the logistics services of the army have started to be built into a certain system.

In the conquests of Iran, which was completed over a period of about 10 years, it is seen that Muslims carry out a highly coordinated logistics activity. During this period, the state had undertaken all the necessary services for conquest. As a matter of fact, an important factor behind the successful completion of Iran conquests was the careful execution of logistics services. In this study, topics such as the food procurement of weapons and supplies, army load transportation, accommodation facilities and sanitary services will be discussed as logistic elements.

Keywords: Islamic History, Conquest, Logistics, Iranian, Army

GİRİŞ

Klasik İslam Tarihi kaynakları, fetihleri genelde siyasi yönlerine odaklanarak anlatmaktadır. Bu sebeple fetihler esnasında yürütülen lojistik faaliyetler ile kaynaklardaki bilgiler maalesef son derece dağınıktır. Bu çalışmada kaynaklardan tespit edilen ilgili bilgiler toplanmış ve konu ile ilgili genel bir tablo ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan “lojistik faaliyetler” ifadesi, fetihlerin başarılı şekilde yürütülebilmesi için ihtiyaç duyulan her türlü geri hizmet anlamındadır. Bunlar sefere hazırlık aşamasında ve savaş süresince iaşe ve silah temini, ordu yükünün nakliyesi, savaş öncesinde konaklama/barınma, savaş esnasında ya da sonrasında yaralıların tedavisi ile ilgili sıhhiye hizmetleri olarak ifade edilebilir. Tüm bu faaliyetlere Arapça’da *temvînu’l-ceyş* denilmiştir.¹

Cahiliye döneminde Arapların yaptığı savaşlar, daha çok kabilelerin anlaşmalı olmadığı civar kabilelere ani baskınlarla saldırması ve mallarını yağmalaması şeklinde gerçekleşirdi. Bunun sebebi kan davası, güç gösterisi, rekabet, farklı anlaşmazlıklar, ganimet elde etme arzusu gibi unsurlardı. Bu çatışmalardaki yöntem çoğunlukla vur-kaç yöntemi idi.² Bu ani baskınlarda binek olarak atlar kullanılırdı. Kabileler kendi bölgelerinden çok uzun mesafeleri kat edecek kadar uzaklaşmadıkları için ciddi bir lojistik hazırlığa da ihtiyaç duyulmazdı. Ancak zaman zaman savaşdaki direnme güçleri artsın diye develerini, kadınlarını ve çocuklarını da kendileri ile beraber getirdikleri olurdu.³

Müslümanların Şâm ve Irak yönlerine gerçekleştirdikleri fetih hareketlerinde karşılarında dönemin en büyük iki imparatorluğu olan Bizans ve Sasanîler bulunmaktaydı. Bu sebeple son derece planlı, koordineli bir stratejinin yürütülmesi

¹ Mustafa Zeki Terzi, *Hız. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 213.

² Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarîhi’l-Arap Kable’l-İslâm*, 4. Baskı, (Beyrût: Dâru’s-Sâkî, 2001), 5/333, 536; Alfred Von Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, trc. S. Khuda Bukksh, (Calcutta: University of Calcutta, 1920), 321.

³ Corcî Zeydân, *Târihu’t-Temeddüni’l-İslâmî* (Beyrût: Dâru Mektebeti’l-Hayât, ts.), 1/196.

gerekmekteydi. Lojistik faaliyetlerin önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki fetihlerde lojistik faaliyetler, Emeviler ve Abbasiler dönemine gelindiğinde artık daha profesyonel bir seviyeye gelmiştir. Örneğin Abbasiler döneminde ordunun ihtiyaç duyacağı erzak, hububat, silah, kumaş vb. özel depolarda hazır olarak bekletilmekteydi.⁴

Hz. Peygamber (sav) Medine’de yeterli imkanların oluşması ile birlikte ilk fırsatta yabancı devletlere İslâm’a davet mektupları göndermiştir. Zira İslam sadece Hicaz Araplarına hitap etmek için gönderilmemişti. Cihanşümul olduğu iddiası gereği diğer insanlara duyurulması gerekiyordu. İslâm’a davet ile başlayan dış ilişkiler Bizans ve Sâsânîler ile savaşı kaçınılmaz kılmıştır. Zira Bizans güçleri Hz. Peygamber’in (sav) elçisini katletmiş, Sâsânî Kisrâsı ise diplomatik teamülleri hiçe sayarak davet mektubunu yırtıp atmıştır. Böylece henüz Hz. Peygamber (sav) devrinde Bizans ile Mute ve Tebük savaşı yaşanmış, Sâsânîler ile ise Hz. Ömer döneminde mücadeleler yaşanmıştır.⁵ Esasen Bizans ve Sâsânîlerin hakimiyet alanlarına doğru, bu şekilde başlayan fetih hareketi yukarıda belirttiğimiz, İslâm’ın son din olduğu iddiası ile yakından ilişkiliydi. Müslümanlar bu son dini diğer insanlara duyurmak için var güçleriyle mücadele etmeyi en önemli vazifeleri telakki etmişlerdir.

Hz. Peygamber (sav) döneminde Müslümanların İslâm’ı yayma ya da kendilerine yönelen saldırıları önleme girişimleri bazı savaşlarla sonuçlanmıştır. Müslümanlar bu savaşlarda gerekli lojistik faaliyetleri kısıtlı imkanlarla yürütmüştür. Savaş anında Hz. Peygamber (sav) tarafından yapılan seferberlik çağrısına icabet eden Müslümanlardan bir ordu teşekkül etmekteydi. Tüm askerler kendi kişisel savaş teçizatını hazırlamak ile mükellef idi. Bunlar genelde binek, silah ve azıktan ibaret idi. Bu imkanlara sahip bulunmayıp savaşa katılmayı isteyen yoksul Müslümanlar da zengin Müslümanlar tarafından teçhiz ediliyordu.

Birçok Müslüman askerin bineği bulunmadığı için uzun mesafeleri piyade olarak aşmak durumundaydı. Bu uzun mesafelerde ordunun azığının çoğu zaman tükendiği de bilinmektedir. Bu anlamda savaşlarda ele geçen her türlü yiyecek malzemesinin tüketildiği anlaşılmaktadır.⁶ Konaklama ise güvenli görülen bir bölgede, görevlendirilen gönüllü askerlerin güvenliği sağlamak için nöbet tutmasıyla ordunun dinlenmesinden ibaretti. İlerdeki ilgili başlıklarda Hz. Peygamber (sav) dönemine de yer yer değinileceği için o dönemin lojistik faaliyetlerine dair bu bilgilerle burada iktifa edilecektir.

Henüz Hz. Peygamber (sav) hayattayken Müslümanlar ile Sâsânîler arasındaki diplomatik ilişkiler, onun vefatından sonra Dört Halife döneminde fetih faaliyetlerine dönüşmüştür. Bu anlamda fetih hareketlerinin iki ana istikametinden birisi Sâsânî topraklarına dönük idi. Özellikle ikinci râşid halife Hz. Ömer devrinde yaklaşık 10 yıllık bir süre zarfında Irak/İran fetihleri önemli ölçüde tamamlanmış, Hz. Osman döneminde ise İslam orduları Orta Asya topraklarına doğru ilerlemiştir.

⁴ Abdurraûf Avn, *el-Fennu'l-Harbi fi Sadri'l-Islam* (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1961), 127, 128.

⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mehmet Azimli, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM* 6 (2005), 181-182.

⁶ Örneğin bk. Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır, (Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Humus”, 20. Ayrıca avlanmanın zaman zaman Müslüman askerlerin yiyecek ihtiyacını karşıladığı görülmektedir. Örneğin bk. Buhârî, “Hibe”, 4; “Şerike” 1; Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulkâî, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), “Sayd”, 9. Yorum için ayrıca bk. Çelik, Yılmaz. “Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler”. *Mütefekkir* 4/8 (Aralık 2017), 385.

Araştırmamız esnasında Halit Çil'in istifade ettiğimiz "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği" isimli makalesi başlık olarak çalışmamıza oldukça yakın olsa da, her iki çalışmanın konuyu işleme şekli birbirinden çok farklıdır. Çil'in çalışması kanaatimizce daha ziyade ordu lojistiğine teknik olarak yaklaşmıştır. Örneğin ordunun silah unsurları tek tek detaylı şekilde işlenmiş ve görsellerle desteklenmiştir. Daha sonra ise savaş hayvanları, ordunun beslenme, barınma gibi faaliyetlerine genel anlamda ele alınmış ve en son ise ordunun bayrak ve sancaklarına değinmiştir. Bu çalışmada ise, Müslüman ordusunun lojistik kaynakları hakkında genel bir bilgi verildikten sonra, özellikle makale konusu olan İran fetihlerindeki lojistik faaliyetlere odanlanılmıştır. İran fetihleri kronolojik olarak lojistik hizmetler odaklı takip edilmiş ve diğer çalışmadan farklı olarak sıhhiye, asker kıyafetleri konularında da bilgi verilmeye çalışılmıştır.

1. Ordunun Lojistik Unsurları Olarak Silah, Erzak, Binek ve Hayvan Yemi

Müslümanların fetihlerde kullandığı silahlar hafif ve ağır silahlar olarak ikiye ayrılabilir. Kılıç, kalkan, hançer, mızrak, yay ile ok, miğfer ve zırh gibi araçlar hafif silahlar; mancınık, debbâbât, arrâde, koçbaşı (re'sul-kebs) ve kale merdiveni gibi araçlar ise ağır silahlardı. Ayrıca dikenli teller de savunma aracı olarak kullanılmaktaydı.⁷ Müşterek olarak kullanılan mancınık ve arrâde fırlatma silahlarıdır ve Arapların bu fırlatma düzeneklerini Bizanslılardan öğrendiği belirtilmiştir.⁸ Mancınık ve arrâde'lerin bazı aksamı ahşaptandı ve bunu marangozlar üretmekteydi.⁹ Mancınının Hz. Peygamber (sav) döneminde ilk olarak Tâif muhasarasında kullanıldığı rivayet edilmektedir.¹⁰ Sad b. Ebî Vakkâs da İran fetihlerinde mancınıklardan yararlanmıştı.¹¹ Örneğin hicrî 16 senesindeki Behüresîr seferinde toplamda 16 mancınık kullanılmış, muhasara altına alınan şehir iki ay mancınık, debbâbât ve arrâdeler ile dövülmüştür.¹² Hafif silahların ise yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Araplar binek hayvanı olarak at ve deve kullanırlardı. Savaş esnasında üstün hareket kabiliyeti ve çevikliği sağladığı için at kullanılmaktaydı. Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde atının ganimetten aldığı payın daha fazla olması da bundan kaynaklanmaktaydı. Atların çeşidi ve kalitesi de önem arz etmekteydi. İnsanların melez atları edinmemesi için kimi zaman sadece safkan Arap atına pay verilmiştir. Ayrıca atına iyi bakmayan askerin cezası tahsisatından kesilirdi.¹³ Hz. Ömer döneminde Medine'ye yakın bir at çiftliği kurulmuştu. Halife burada düzenli olarak denetimler gerçekleştirmekteydi. Kûfe ordugâhındaki atların teftişi için de Selmân b.

⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 129; Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 1/183; Terzi, *Askeri Teşkilât*, 239. Belâzûrî'nin aktardığı bir rivayet o dönemlerde savaşçıların kullandığı araç gereçler hususunda bir kanaat vermektedir. Buna göre, Rey valiliği yapmış olan Kesîr b. Şihâb, savaşçısının yanında kalkan, zırh, tolga, çuvaldız, beş tane iğne, keten ip, tığ, makas, yem torbası ve yiyecek kesesi olması gerektiğini söylerdi. Bk. Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdulkadir Muhammed Alî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014), 191.

⁸ Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, 326-327.

⁹ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 239.

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Kitâbu'l-Megâzî*, 3. Baskı, thk. Marsden Jones, (Beyrût: Dâru'l-'Alemlî, 1989), 3/927; Muhammed Abdullhay Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 2. Baskı, thk. Abdullah el-Hâlidî, (Beyrût: Dâru'l-Erkam b. Ebî Erkam, ts.), 1/288, 299. Ayrıca bk. Terzi, *Askeri Teşkilât*, 227.

¹¹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 2. Baskı. (Beyrût: Dâru't-Turâs, h.1387), 4/6; Terzi, *Askeri Teşkilât*, 228.

¹² Taberî, *Târîh*, 4/5; Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, (İstanbul: Hikmet-Davâ-Çağ Yayınları, 1975), 2/163.

¹³ Terzi, *Askeri Teşkilât*, 214, 217.

Rebî'a sorumlu olarak görevlendirilmişti.¹⁴ Corcî Zeydan, Arapların atlarına gösterdiği bu özel ihtimamdan ötürü, Arap atlarının Farsların atlarından çok daha kaliteli olduğunu ifade etmektedir.¹⁵

Devenin Arapların hayatında çok önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Müslümanlar İran fetihlerinde develerden istifade etmişlerdir. Müslüman askerler yüklerini taşımak için çöl şartlarına uyumlu, çöl bitkileriyle beslenen ve uzun süre susuzluğa dayanabilen develeri kullanmaktaydılar.¹⁶ Araplar develeri kullanmakta oldukça mahirdi, ayrıca İranlıların atları da Arap develerinden ürkmekteydi.¹⁷ Kalkan ve zırh yapımında da devenin derisinden yararlanılmaktaydı.¹⁸

Farsların da filleri zikre değerlidir. Filleri ordularının arka kısımlarında tutan Farslar, sıkıştıkları zaman filleri düşmanlarının arasına salıp onları korkuturlardı.¹⁹ Nitekim Müslümanlar ile yaptıkları savaşlarda Farsların develeri, Arap atlarını ürktürmek için kullandıkları bilinmektedir. Kaynaklarda İran ordusunun meşhur komutanı Rüstem'in ordusunda Kâdisiye savaşı sırasında 18 fil bulunduğu rivayet edilmiştir.²⁰ Ancak fillerin Sâsânî ordusunun hareket kabiliyetini ağırlaştırdığı da bir gerçektir. Nitekim Müslümanların Farslara üstün gelmesinin sebeplerinden birinin de, ağır hareket eden Sâsânî ordusuna nispeten seri hareket edip çözü lojistik üs olarak kullanabilmeleri olduğu ifade edilmiştir.²¹

2. Ordu Lojistiğinin Mali Kaynakları

Hız. Peygamber (sav) döneminde düzenli bir ordu bulunmamaktaydı. Herhangi bir sefer ya da savaş esnasında Hız. Peygamber'in (sav) çağrısı üzerine gönüllü katılımcılarla bir askeri birlik teşekkül ederdi. Oluşan bu ordunun lojistiğinin karşılanmasında genelde zengin sahabîler, yaptıkları bağışlarla önemli bir yere sahiptiler. Ayrıca muhariplerin kendi kişisel teçhizatını karşılamaları da söz konusuydu. Bunların yanı sıra galip olunan savaşlarda ele geçirilen ganimetlerden savaşçıların payına düşen silah, at vb. unsurlar önemli lojistik malzemeler idi. Bu durum çoğunlukla İran fetihlerinin gerçekleştirildiği Hız. Ömer döneminde de geçerli olmuştur. Buna ek olarak Hız. Ömer beytül-mâlden de ordu lojistiği için harcamalar yapmıştır. Burada mali kaynaklar sırasıyla ele alınacaktır.

İslam tarihinin erken dönemlerinde savaşçı kendi teçhizatını kendisi hazırlardı. Aslında neredeyse herkesin evinde kılıcı bulunmaktaydı. Savaşa çıkacağı esnada da imkanı nispetinde kendisi için hazırladığı azığı ve bineği için hazırladığı yemi ile yola

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, h.1418), 1/244-245; Halit Çil, "Hız. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", *Akademik Bakış Dergisi* 37 (2013), 17-18.

¹⁵ Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 1/67.

¹⁶ Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 1/66.

¹⁷ Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sasanî Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies* 10/9 (2015), 414.

¹⁸ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 122; Çil, "Hız. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 15.

¹⁹ Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, 322.

²⁰ Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, nşr. Muhammed Umâre, (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 1989), 163; Ebû Ahmed b. Mahled (İbn Zinceveyh), *Kitâbu'l-Emvâl*, nşr. Şâkir Zeyb Feyyâz, (Riyâd: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1986), 1/246. Halife b. Hayyât ise kendisine ulaşan bilgilere göre Kâdisiye'de Rüstem'in fillerin sayısını 40 ya da 70 olarak kaydetmektedir. Bk. Halife b. Hayyat, *Târîh*, 2. Baskı, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, (Riyâd: Dâru Taybe, 1985), 131.

²¹ Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sasanî Devleti'nin Çöküşü", 413.

koyulurdu.²² Ayrıca zengin Müslümanların savaşa katılmak istediği halde yeterli malî imkana sahip olmayan yoksul savaşçılara yaptıkları yardımlar hatırı sayılır derecede katkı sağlardı.²³ Fetihler sırasında bazı kabile liderlerinin de kendi servetlerinden asker teçhiz etmeleri söz konusu olmuştur.²⁴

Hız. Ömer devrinde düzenli ordu sistemine geçilince divanlar kurulup askere maaş bağlandı. Ordu lojistiği de beytûlmâlden karşılanmaya başladı. Devlete ait silah ve savaş bineklerine damga basılıyordu.²⁵ Ebû Yûsuf'un naklettiği bilgiye göre Hız. Ömer beytûlmâlde Allah yolunda kullanılmak üzere 4 bin damgalanmış atı hazır bulundurmaktaydı.²⁶ Nitekim O, Medâin'in fethi için Sa'd b. Ebî Vakkâs'a 4000 süvari takviyesi yapabilmıştır.²⁷ Hız. Ömer döneminde askerlerin maaşları dışında yemekleri, kıyafetleri de devlet bütçesinden karşılanmıştır.²⁸ Bineği olmayan askere at verilmesi ve hayvan yeminin temin edilmesi de Hız. Ömer döneminin önemli lojistik faaliyetlerindedir.²⁹

Hız. Ömer'in *Dâru'd-Dakîk* (دار الدقيق) denilen bir aş evi kurması ve askerlere buradan erzak tevziatı yapması önemlidir.³⁰ Aynı şekilde Hız. Ömer döneminde inşa edilen ordugâhların ortaya çıkma sebeplerinden biri de yeni fetihler için ikmal noktaları oluşturmaktı.³¹ Hız. Osman döneminde ise her vilayetin askerlerinin masrafları bağlı buldukları bölgenin beytûlmâlinde karşılanırdı.³²

Fetihleri yürüten orduya gönderilen takviye askeri birlikler de lojistik faaliyet anlamında önemli bir yere sahiptir. Zira fetih bölgesine gönderilen yardımcı birliklerin beraberinde mühimmat takviyesinde bulunurdu.³³ Hız. Ömer'in Kâdisiye'ye gönderdiği tam teçhizatlı 1000 süvari destek kuvveti burada örnek verilebilir.³⁴

Lojistiğin en önemli kaynaklarından biri de fetihler esnasında ele geçirilen ganimetler yahut yapılan cizye anlaşmaları gereği gayrimüslimlerin ödediği aynî ve nakdî vergilerdir.³⁵ Kaynaklarda bunlara dair çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Ancak burada,

²² Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 125; Abdulkerim Öner, *Dört Halife Dönemi'nde Beytûlmal* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018) 301.

²³ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 126; Terzi, *Askeri Teşkilât*, 218; Öner, *Dört Halife Dönemi'nde Beytûlmal*, 297.

²⁴ el-Gazâlî, *Temvînu'l-Ğizâ li'l-Cund*, 91.

²⁵ Terzi, *Askeri Teşkilât*, 219.

²⁶ Ebû Yûsuf Yakup b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, nşr. Kusay Muhibbudin el-Hatîb, (Kahire: el-Mektebü's-Selâfiyye, h.1397), 51.

²⁷ Çil, "Hız. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 17.

²⁸ Numanî, *Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/155, 159. Ayrıca bk. Çelik, "Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler", 385.

²⁹ Öner, *Dört Halife Dönemi'nde Beytûlmal*, 301, 302.

³⁰ Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1990), 3/214; Çil, "Hız. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 18; Çelik, "Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler", 385.

³¹ Yılmaz Can, "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM* 3/6 (2005), 217.

³² Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 52; Öner, *Dört Halife Dönemi'nde Beytûlmal*, 297.

³³ Ebû'l-Hasen Alî b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûc'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher* (b.y.: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 2/247.

³⁴ Taberî, *Târîh*, 3/483.

³⁵ Zeydan, Müslümanların fetihlerdeki başarılarının sebeplerinden birini de savaşa/sefere çıkacakları zaman yanlarına yüklerini ağırlaştıracak şeyler almamaları olarak açıklar, hatta kimi zaman yanlarına doğru düzgün yemek/azık da almadıklarını ifade eder. Ona göre Müslümanlar savaşta kazanacakları ile besleneceklerini planlardı. Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 1/66.

konuya geçmeden önce lojistiğin mali kaynaklarından biri olarak ele alacağımız fetih gelirlerinin İslâm fetihlerinde asla asıl hedef olmadığını izah etmemiz faydalı olacaktır. Müslümanlar İslâm davetini yaymak için fetih hareketlerini başlatmışlardır. Fetihlerin İ'lâ-yi Kelimetullah olarak formüle edilen en büyük amacı, İslam dinini yüceltmek idi.³⁶ Hz. Peygamber'e (sav) kimin gerçek mücahit ve şehit olduğu sorulduğunda, "Allah'ın dinini yüceltmek için mücadele eden"³⁷ demekle, bu konuda ganimet gibi sebeplerin geçersiz olduğuna vurgu yapmıştır. Aynı şekilde sadece ganimet için Müslümanların safında savaşmak isteyen bir müşriğe de izin vermemiştir.³⁸

Müslümanların cihad faaliyetleri henüz İslâm'ı tanımamış kimselerin İslâm'ı tanımasını önündeki engelleri kaldırmak ve gönüllerini İslâm'a açmak anlamında *fetih* kelimesi ile ifade edilmiştir.³⁹ Fetihler sürdürülürken kadın, çocuk, yaşlı, din adamları gibi Müslümanlara karşı direkt savaşmayan kesimlere asla dokunulmaması, haddin aşılması emredilmiştir.⁴⁰ Hakimiyet altına alınan gayrimüslimlere inançlarında kalma fırsatı daima sunulmuştur. Zira İslâm'ın temel şiarlarından biri "Dinde zorlama yoktur."⁴¹ ilkesidir. Müslümanların egemenliği altında yaşayan gayrimüslimler konusunda Müslüman yöneticilerin son derece hassas olduğu görülmektedir. Örneğin Hz. Ömer'in Şâm bölgesindeki valileri ile yaptığı genel toplantıda gayrimüslimlerin haklarına ayrıca dikkat çekmiş ve onları bu konuda uyarmıştır. Onun gayrimüslimlerin sömürülmesi ve köleleştirilmesine karşı olduğu da bilinmektedir. Nitekim onun fethedilen Irak bölgesinde Sevâd arazisinin işletme hakkını bölgenin sakini gayrimüslimlere bırakması önemli bir örnektir.⁴²

İslâm ordusu tarafından fethedilen bölgelere adalet, hak, barış, merhamet hakim olmuş ve Müslümanların hakimiyeti altında yaşamayı kabul eden gayrimüslim tebaanın yaşama, ibadet, eğitim, seyahat gibi tüm hakları devlet tarafından koruma altına alınmıştır.⁴³ Bu anlamda son derece önemli birlikte yaşama örnekleri sergilenmiştir. Müslümanlar İslâm'a davet ettikleri gayrimüslimlerin Müslüman olmalarını ve kendileri ile eşit haklara sahip olmalarını arzulamaktaydı. Sadece ganimet ve vergi geliri kazanmak için kendi dinlerinde kalmaları, Müslümanların asla arzu ettikleri bir şey değildi. Bu konu ile ilgili kaynaklara geçmiş iki örnek son derece dikkat çekicidir. Bunlardan biri Hâlid b. Velîd'in Hîre halkı ile yaptığı anlaşma sırasında yaşanmıştır. Buna göre Hâlid, Hîre ahalisini İslâm'ı kabul, kendi dinlerinde kalıp cizye ödeme ve son seçenek olarak savaş arasında muhayyer bırakmış ve Hîre halkı cizye ödemek suretiyle kendi dinlerinde kalmayı tercih etmişlerdir. Bunun üzerine Hâlid "Yazıklar olsun size, imansızlık hiçbir çıkış yolu bulunmayan uçsuz bucaksız bir çöl gibidir."

³⁶ Buhârî, "el-Cihâdu ve's-Siyer", 15; Müslim, "İmâre", 42; Mustafa Fayda, "Fetih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/469; Metin Yurdagür, "İ'lâ-yi Kelimetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/62.

³⁷ Müslim, "İmâre", 42.

³⁸ Müslim, "Cihâd", 51.

³⁹ Fayda, "Fetih", 467.

⁴⁰ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985), "Cihâd", 10; Müslim, "Cihâd ve's-Siyer", 2.

⁴¹ Bakara, 1/256.

⁴² Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 2. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 8, 17, 35.

⁴³ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149-150; Philip Khuri Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1989), 2/367; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/421.

diyerek cizye seçeneğini seçmelerine üzülmüştür. O bu tavrıyla fetihlerden maksadın maddi kazanç elde etmek değil, insanların ihtidası olduğunu göstermiştir.⁴⁴

Bu konuda bir diğer örnek İskenderiye fetihleri sırasında yaşanmıştır. İslâm fetih ordusundaki Ziyâd b. Cez' ez-Zübeydî isimli asker anlatmaktadır: “İskenderiye fethi sırasında daha önce elimize geçen esirlerin kendi dinleri ile İslâm arasında muhayyer bırakılması kararı alındı. Böylece Hristiyan kalmayı isteyen, Hristiyanlara katılıyor, Müslüman olan ise bizim aramıza katılıyordu. Esirler tek tek getirilip tüm şahitler karşısında tercihini söylemesi isteniyordu. Esirlerden biri İslâm'ı seçince, bir şehri fethettiğimizde getirdiğimiz tekbirden daha yüksek bir sesle tekbir getiriyorduk ama eski dininde kalmaya karar verdiğini belirttiğinde ise adeta içimizden biri onlara katılmış gibi üzülüyorduk.”⁴⁵ Görüldüğü üzere bir kimsenin Müslüman olup kurtuluşu ermesi Hristiyan olarak kalması ve Müslümanlara cizye vergisi ödemesinden çok daha tercih edilen bir durum idi.

İslâm fetihlerinin sadece ganimet için yapılmadığını yahut asıl amacın ganimet olmadığını gösteren önemli örneklerden bir tanesi de, İran fetihlerindeki Müslüman komutan Muğire b. Şu'be'nin, geri çekilmeleri şartıyla kendilerine istedikleri kadar mal mülk vereceğini vaad eden Fars ordusu komutanına hedeflerinin ganimet değil sadece Allah'ın davetini insanlara ulaştırmak olduğunu vurgulamasıdır.⁴⁶ Hatta bu anlamda, Sâsânî askerlerinin “şayet Müslüman olursak topraklarımızdan çıkar mısınız?” sorusu üzerine Müslüman elçiler “Elbette, topraklarınızdan çıkar sadece ticaret için geliriz.” cevabını vermiştir. Böylece hedeflerinin sadece İslâm'ı yayma olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Müslümanların önemli miktarda ganimet elde ettiği Celûlâ Savaşı'ndan sonra, Medine'ye gönderilen humusu gören Hz. Ömer, hedefin ganimet değil insanların ihtidası olduğunu hatırladığı için ağlamıştır.⁴⁸

Gayrimüslimler ile yapılan anlaşmalardan vergi geliri elde edilse de gerektiğinde onlardan ihtiyaç sahibi olanlar bizzat devlet tarafından resmi olarak himaye altına alınmış ve kendilerine ekonomik yardımlar yapılmıştır. Örneğin Hz. Ömer çalışmaya gücü olmadığı için dilenen yaşlı bir zımmîyi görünce “gençliğinde kendisinden cizye alıp, yaşlılığında onu terk etmeyeceğini” belirtmiş ve kendisine beytûlmâlden yardımda bulunmuştur.⁴⁹ İslâm toplumundaki zımmîlere -aksi görüşler de olmak beraber- sadakalar verilebileceği de fıkhen hükme bağlanmıştır. Hatta zekatın verileceği sınıflardan biri olan mesâkin grubunun gayrimüslimlerden muhtaç durumda olanlar anlaşmıştır. Nitekim Emeviler döneminde *dâru'z-zekât* isimli kurumdan yoksul gayrimüslimlere zekattan resmi olarak pay ödenmiştir.⁵⁰

Tüm bu örneklerden dolayı gayrimüslimler hakimiyetleri altında yaşadıkları Bizans ve Sâsânîler'in ağır vergilerinden ve baskılarından kurtulmak için Müslüman fatihleri

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, 3/361-362; Aynı rivayeti değerlendirmesi için bk. Thomas Walker Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, 2. Baskı. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1982), 65.

⁴⁵ Taberî, *Târîh*, 4/106.

⁴⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 156; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud el-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdulmun'im Amir, (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1960), 120; Ebû Muhammed b. Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Futûh*, thk. Ali Şîrî, (Beyrût: Dâru'l-Advâ', 1991), 1/156.

⁴⁷ Azimli, “Fetihlerin Sebepleri Üzerine”, 191.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, 4/30.

⁴⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 136; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 162.

⁵⁰ Bu konuda bk. İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1209-1210, 1259, 1276. Mehmet Mahfuz Söylemez, “İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (Mart 2010), 115.

desteklemiş, hatta onları birer kurtarıcı olarak görmüşlerdir.⁵¹ Örneğin Şâm bölgesi fetihlerinde, zimmîler İslâm ordusunun Bizans'a üstün gelmesi için ellerinden gelen tüm yardımı göstermişlerdir. Bu uygulamanın etkisiyle, Bizans'ın kalabalık ordusu karşısında geri çekilme kararı alan Ebû Ubeyde b. Cerrâh, gayrimüslimleri korumaları karşılığında onlardan aldıkları tüm cizye vergilerini iade etme kararı almıştır. Bizans'a karşı Müslümanların ordusuna yardım eden gayrimüslimler Müslümanlar galip geldikten sonra davullu zurnalı kutlama yapmışlar ve cizye vergilerini kendi elleri ile Müslümanlara teslim etmişlerdir.⁵²

Görüldüğü üzere İslam tarihi, Müslümanların sadece İslâm davetini yaymak için fetih hareketlerini başlattıklarını, asıl hedeflerinin asla maddi gelir olmadığını gösteren örneklerle doludur. Ancak fetihler esnasında gayrimüslimlerden tahsil edilen nakdî ve aynî vergilerin İslâm ordusunun önemli anlamda lojistik ihtiyacını gidermede önemli bir katkı sağladığını belirtmek gerekir. Bu durum elbette çalışmamızın konusu olan İran fetihlerindeki lojistik faaliyetleri için de geçerlidir. Müslümanların aslında İslam daveti için gittikleri İran toprakların zenginliği ile, galip oldukları her savaş sonunda Müslümanların eline önemli miktarda lojistik malzemenin geçtiğini tahmin etmek zor olmasa gerektir. Burada İran fetihlerinde Müslüman ordusunun elde ettiği gelirlerden kronolojik olarak örnekler ele alınacaktır.

İran fetihlerinin başında Hâlid b. Velîd Enbâr'a doğru hareket etmiş ve şehir ele geçirilmiştir. Ayrıca Hâlid, Müsennâ b. Hârîse'yi Bağdat Çarşısı* olarak bilinen pazar yerine baskın için göndermiş, Müslümanlar burada çok miktarda altın ve gümüş ele geçirmişlerdir. Enbâr son derece stratejik ve önemli bir şehirdi. Farsların gıda ambarı konumundaydı. Eskiden Lahmî hükümdarı Numan b. Münzir'in askerlerine buradan erzak dağıttığı nakledilmiştir.⁵³ Hâlid b. Velîd, Enbâr'ın ardından Aynü't-Temr'e varmış ve halkı İslam'a davet etmiştir. Ancak halk Müslümanlara karşı direnişe geçmiş ve Aynü't-Temr savaş yoluyla fethedilmiştir. Müslümanlar Aynü't-Temr'i ele geçirdikten sonra Farsların şehirdeki cephaneliğine⁵⁴ el koymuş olmalıdır.

Müsennâ b. Hârîse'nin Hâlid b. Velîd tarafından görevlendirilmesi ile Enbâr civarındaki yerleşim birimlerine baskınlar düzenlediği anlaşılmaktadır. Kesker ve Enbâr arasındaki baskınlarda Müslüman askerler kendilerine yetecek kadar gıda temin etmiştir.⁵⁵ Ayrıca Müsennâ, Fars komutanı Mihran'ın koyun, un ve inek türündeki mallarını ele geçirmiş ve bunları yakın bölgelerdeki fetih ordularında bulunan ailelere göndermiştir.⁵⁶ Enbâr'a döndüğü zaman da şehir ahalisi kendisine erzak ve hayvan yemi vermiştir.⁵⁷ Köprü

⁵¹ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 26.

⁵² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149-150; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 187; Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, 74.

* Metinde Bağdat kelimesi geçse de, Bağdat'ın bir şehir olarak inşası h.145 senesinde Abbasi Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr döneminde gerçekleşmiştir. O dönemde Medînetü's-Selâm olarak isimlendirilen bu şehir için günümüzde kullanılan Bağdat ismi çok daha eskilere dayanmaktadır. Ancak muhtemelen tam olarak günümüzdeki Bağdat için olmasa da bu kelime o dönemlerde de bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Örneğin bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar Avvâd Ma'rûf, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 1/323.

⁵³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 149; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve Sinâatü'l-Kitâbe* (Bağdat: Dâru'r-Reşid, 1981), 356; Şihabüddin Ahmed Abdülvehhap en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 19/120.

⁵⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 150; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve Sinâatü'l-Kitâbe*, 356.

⁵⁵ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19/120; Ahmed Adil Kemal, *el-Kâdisiye* (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1989), 54.

⁵⁶ Taberî, *Târîh*, 3/469; Kemal, *et-Tarîk ile'l-Medâin*, 438.

⁵⁷ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19/120.

Savaşından sonra Müsennâ'nın görevlendirdiği Nüseyr, Tikrît mintikasına gelmiş, burada davarlar ve develer ele geçirmiştir.⁵⁸

Müslümanlar ile Sâsânîler arasındaki en önemli savaşlardan biri olan Kâdisiye Savaşı başlamadan önce Müslümanların sayısının önceki seferlere göre çok kalabalık olması dolayısıyla erzak temini anlamında sıkıntılı günler geçirmişlerdir. Ordu komutanı Sa'd b. Ebî Vakkâs askerlerinin erzakını civardaki yerleşim birimlerinden temin etmeye çalışmıştır. Sa'd, Asım b. Amr'ı bunun için görevlendirmiştir. Asım, Fırat yönünde Meysân denilen bölgeye kadar gelmiş, Müslüman askerler için et istemiş ancak bölge ahalisi olumsuz karşılık vermiştir. Asım hayvanları sık ağaçlık bir ortamda sakladıklarını fark edince buradan bir miktar öküz alıp Müslüman askerlerin bulunduğu yere ulaşmıştır. Sa'd da getirilen bu hayvanları kestirip askerlerine yedirmiştir. Sa'd'ın et temini için asker gönderdiği o gün, daha sonra 'et günü' (يوم الأباقر) olarak anılmıştır.⁵⁹ Kaynaklarda Müslümanların erzak ve hayvan yemi sıkıntısı sebebi ile Kesker ve Enbâr arasında buna benzer birkaç baskın yaptığı anlatılmaktadır.⁶⁰ Doğrusu merkezden yüzlerce kilometre uzaklıktaki fetih bölgesine mütemadiyen gıda sevkiyatı yapmak oldukça zordu. Civar yerleşim birimlerinden yapılan erzak tedariki önemli anlamda zaman tasarrufu sağlamaktaydı.⁶¹

Kâdisiye Savaşının ilk günü Müslümanların aleyhine seyretse de daha sonra Müslümanlar üstünlüğü ele geçirmeyi başarmıştır. Yevmü'l-Ağvâs diye isimlendirilen çatışmanın ikinci günü Farsların Kâdisiye'deki sarayı Müslümanlar tarafından alınmış ve çok miktarda silah, erzak ve mal ele geçmiştir.⁶² Ayrıca Müslümanlar, Farsları Fırat nehrine kadar kovalamış ve önemli sayıda binek hayvanı, savaş aleti ve ganimet almışlardır. Kevsâ olarak isimlendirilen bölgedeki silah deposu da Müslümanların eline geçmiştir.⁶³ Kâdisiye zaferi sonrası alınan yüklü miktardaki erzak ve savaş aleti türündeki ganimetlerin humusu (1/5) başkent Medine'ye gönderilmiştir. Ganimetin geri kalan 4/5'inin muharipler arasında paylaşılması bile önemli miktarda gıda ve silah lojistiği anlamına gelmektedir.

Kâdisiye sonrası Medâin'e çekilen Sâsânî ordusunun Sâbât denilen mevkiye bıraktıkları erzaka da Müslümanlar tarafından el konulmuştur. İbn A'sem, Dicle Nehri üzerindeki köprüünün Farslar tarafından tahrip edilmesine rağmen Müslümanların karşı kıyıya geçmeyi başardıklarını ve Sâbât'taki erzakın Müslüman askerler tarafından kullanıldığını nakleder.⁶⁴ Müslümanlar daha sonra Medâin önünde karargâh kurmuş, burada Sâsânî ordusunun ele geçirilen inekleri kesilerek Müslüman askerlerce yenilmiştir.⁶⁵ Medâin galibiyeti ile Yezdicerd'in mal ve silah dolu kilitli hazinesi de

⁵⁸ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 151.

⁵⁹ Taberî, *Târîh*, 3/495; Kemal, *el-Kâdisiye*, 53. Nüveyrî aslında Müslümanların yanında erzakları olduğunu ancak canlarının et çektiğini nakletmektedir. Bk. Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19/124.

⁶⁰ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 120; Ebu'l-Hasen İzzuddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 2/294; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19/122; Kemal, *el-Kâdisiye*, 93; Çil, "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 18.

⁶¹ Yorum için bk. İsmail Pirlanta, "Hz. Ömer Dönemi Askeri Teşkilat", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 1/542.

⁶² İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 1/160.

⁶³ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 32; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 1/167; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19/140.

⁶⁴ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 1/167.

⁶⁵ Halife b. Hayyat, *Târîh*, 133.

Müslümanların eline geçmiştir. Medâin ganimetinin humusu ayrılmış ve geri kalan kısım muhariplere dağıtılmıştır.⁶⁶

Medâin Savaşı sonrası hicrî 17 senesinde Müslümanlar ile Sâsânî ordusu arasında Celûlâ Savaşı meydana gelmiştir. Aynı şekilde Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşta önemli miktarda mal ve çok sayıda esir ile hayvan ele geçirilmiştir.⁶⁷ Celûlâ'dan sonra Ahvaz, Hulvân, Cündişâpûr, Tüster gibi önemli Sâsânî şehirleri zaman içerisinde ardı sıra fethedilmiş ve önemli miktarda ganimet elde edilmiştir.⁶⁸ Müslümanların Sâsânîlerle yaptığı son savaş olan Nihavend savaşında da ganimet ve erzak ele geçirilmiştir. Sâsânîlerin Nihavend'deki komutanı Fîrûzân'ın kaçmak için çıktığı Hemezân geçidinde bal yüklü katırların olması sebebiyle bineğinin hızlı yol alamadığı ve bunun üzerine Ka'ka'nın kendisine yetişip onu öldürdüğü nakledilmektedir. Böylece bal yüklü hayvanlar Müslümanların eline geçmiştir.⁶⁹

Müslüman askerlerin savaş sonunda ganimetlerin paylaşılması dışında, birebir çatışmayla öldürmeye muvaffak oldukları düşman askerinin üzerindeki savaş aletlerini veya değerli eşyalarını alma hakları bulunmaktaydı. Buna "seleb" denilmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) "Seleb öldürenindir" anlamındaki hadisi de⁷⁰ bu husustaki en önemli dayanak olmuştur. İran fetihleri sırasında da Müslüman askerler öldürdükleri Sâsânî askerlerinin selebini almıştır. Örneğin Kâdisiye Savaşında Amr b. Ma'dikerib öldürdüğü Fars askerinin ipekten bir elbise ve altın kemerini seleb olarak almıştır.⁷¹ Aynı şekilde Şebir b. Alkame isimli Müslüman asker de Kâdisiye'de mübareze sonucunda öldürdüğü düşman askerinin selebinin, komutanı Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından kendisine verildiğini ifade eder.⁷² Züheyr b. Süleym de öldürdüğü Fars askerinin savaş teçizatını almış ve kıyafetlerini komutan Sa'd'ın emriyle giymiştir.⁷³ Mesûdî bu konuda abartılı görünen bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre Asım isimindeki Müslüman askerinin mübareze edeceği Farisî, Asım'ın heybetinden kaçıp kendi ordusuna sığınmıştır. Ancak Asım düşman ordusunun içine dalmış ve Müslümanların artık kendisinden umudu kestiği anda, Fars askerlerin kuşatmasını yarıp tekrar Müslümanların arasına dönmeyi başarmıştır. Üstelik yanında hurmadan yapılmış helva ve bal ile dönmüştür. Bu cesaretinden dolayı Sa'd b. Ebî Vakkas aldığı bu yiyecekleri kendisine verip kendi yerine dönmesini emretmiştir.⁷⁴ Mesûdî Kâdisiye savaşında Farısların yakut, elmas ve mücevheratla süslenen büyük sancağını ele geçiren askerinin de Dırâr b. el-Hattâb olduğunu nakleder.⁷⁵

Burada lojistiğin kaynaklarını zikretme sadedinde, yapılan cizye anlaşmalarının da önemli bir kaynak olduğunu belirtmek gerekmektedir. Özellikle aynî vergiler sefer

⁶⁶ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 1/167; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 127; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19/144, 146.

⁶⁷ Halife b. Hayyat, *Târîh*, 137; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 129; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 1/213-214. Müslüman askerlerin erzak ve silah lojistiğinin önemli bir kaynağı olan fetih gelirleri, sonraki yıllarda da aynı şekilde muhtemelen savaştan hemen sonra askerler arasında dağıtılıyordu. Nitekim Emeviler döneminde Beykend'i fetheden Kuteybe b. Müslim şehrin depolarındaki silahları askerlerine dağıtmıştır. Bu konuda bk. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 164.

⁶⁸ Halife b. Hayyat, *Târîh*, 132; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 1/217, 237.

⁶⁹ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 19/165.

⁷⁰ Buhârî, "Fardu'l-Humus", 17; Müslim, "el-Cihâdu ve's-Seyr", 2

⁷¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 34.

⁷² Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, 404; İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 2/687.

⁷³ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 123.

⁷⁴ Mesûdî, *Mürûc'z-Zeheb*, 2/246.

⁷⁵ Mesûdî, *Mürûc'z-Zeheb*, 2/252.

halinde olan Müslüman askerlerin ihtiyaçlarını önemli miktarda karşılıyor olmalıydı. İbn A'sem'in aktardığı bilgiye göre Serahs, Nesâ ve Belh şehirlerinin emirleri, Müslümanlar ile sulh anlaşması yapmış ve vergi ödemeyi kabul etmişlerdir. Buna göre hem nakdî hem de aynî olarak buğday ve arpa cinsinden Müslümanlara vergi ödenmiştir.⁷⁶ Benzer bir anlaşma Buhara ile de yapılmıştır. Anlaşmaya göre şehir ahalisinin Müslümanlar askerlerin erzak ve hayvanlarının yem masraflarını karşılamayı taahhüt etmiştir.⁷⁷ Aynı uygulamalar hiç şüphesiz Müslümanların fetih faaliyetlerini yürüttüğü diğer bölgeler için de geçerli olmuştur. Örneğin Mısır zimmilerinden Müslüman askerler için yün aba, deri çizme temini de aynî cizye anlaşmasına dahil edilmiştir.⁷⁸

3. Müslümanların Yürüttüğü Lojistik Faaliyetleri

Bu başlıkta İran fetihlerindeki lojistik faaliyetleri sırasıyla; nakliye, savaş ve sefer sırasında erzak ve iâşe, barınma, muhabere ve istihkam gibi farklı hizmetler ile sıhhiye faaliyetleri ve kadınların bu faaliyetlerdeki rolü ele alınacaktır.

3.1. Nakliye

Müslümanların fetihlerdeki nakil vasıtası kolaylıkla tahmin edileceği üzere genellikle develerdi. Ayrıca eşek ve katırların da ordu yükünü taşımada kullanıldığı bilinmektedir. Atlar ise daha çok savaşçıları taşımaktaydı. Genelde ordunun tamamının ayak uydurabileceği, piyade askerleri yormayacak tarzda bir seyir izlenmekteydi.⁷⁹ Ordunun özellikle mancımık, arrâde, koçbaşı gibi ağır savaş aletleri, çadırları, diğer savaş emtiası ve orduya eşlik eden kadınlar, develerin üzerinde ordunun en arka kısmında taşınırdı.⁸⁰

Muasır Arap araştırmacı Abdurrauf Avn, Arapların birçok başarısının deve sayesinde olduğu kanaatindedir. Zira develer ordunun yükünü taşımakla kalmaz her türlü zorlu iklim şartlarına rağmen çölleri aşardı. Örneğin Hâlid'in Şâm sahrasını develerle kısa zamanda aşması büyük bir başarı olarak zikredilmiştir.⁸¹ Bizanslılar savaş aletlerini ve erzaklarını bu iş için özel tasarladıkları at arabaları ile taşırdı. Bunlar bir çeşit vagon şeklindeydi. Atların yanı sıra eşeklerin, katırların ve öküzlerin de bu arabaların çekilmesi hizmetinde kullanıldığı ifade edilmiştir.⁸² Cennabî'nin Bizanslıların savaş araç gereçlerini üzerinde taşıdıkları yük arabalarının, engebeli yer şekilleri gibi koşullarda Arapların nakil vasıtaları olan develer ve katırlar kadar elverişli olmadığı yorumu zikre değerdir.⁸³ Ayrıca savaş yükü arabaları, deve ve atlar gibi seri değildi.

Düzenli ordu döneminde artık savaş aletlerinin taşınması ve ordunun hareket kabiliyetini zayıflatacak türden dağlık taşlık yolların ıslahını devlet üstlenmiştir.⁸⁴ İlk

⁷⁶ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 2/338, 341.

⁷⁷ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, 169.

⁷⁸ Numanî, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/160.

⁷⁹ Terzi, *Askeri Teşkilât*, 113.

⁸⁰ Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, 334; Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 123; Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 1/66; Terzi, *Askeri Teşkilât*, 215; Çil, "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 16.

⁸¹ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 123. Alman araştırmacı Kremer develerin daha çok Araplara mahsus olması sadedinde şunları ifade eder: Arapların fetihlerinden önce Küçük Asya'da develer pek görülmezdi. Aynı şekilde Müslüman Araplar deveyi İspanya'da da kullanmışlar ancak hakimiyetleri sona erdikten sonra İspanya coğrafyasında deve artık görülmez olmuştur. Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, 333, 334.

⁸² Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, 329; Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 123.

⁸³ Hâlid Casim el-Cennâbî, *Tanzîmâtü'l-Ceyşi'l-'Arabî el-İslâmî fi'l-'Asri'l-Ümevî* (Bağdat: Dâru's-Suûni's-Sekâfiyyeti'l-'Âmme, ts), 130.

⁸⁴ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 127.

dönemlerde zengin Müslümanların yanlarında köleleri de savaşa girerdi. Daha sonra İslam fetihlerinin geniş bir alana yayılması neticesinde esir alınan düşman askerleri köle olarak istihdam edilmeye başlanmıştır. Bunlar zamanla orduda ayrı bir bölüm haline gelmiştir. Bu esirler ordunun emtiasını taşır, gerektiğinde ordunun daha kolay ilerleyebilmesi için dağlık, taşlık yolları temizler, develerin ve atların bakımını yapar, hendek kazar ve köprüler inşa ederdi. Ordudaki bu tür hizmetlerin daha sonra Emeviler ve Abbasiler döneminde daha sistemli ve profesyonel hale geldiği bilinmektedir.⁸⁵ Ayrıca Emeviler döneminde Halife Muaviye'nin teşkil ettiği posta teşkilatı vasıtasıyla acil durumlarda askeri malzeme de taşınmıştır.⁸⁶

Burada ordu yükünün nakliyesi ile ilgili bir bilgiyi daha paylaşmak gerekmektedir. Belâzûrî'nin verdiği bilgiye göre Medâin'in düşmesinden sonra Kisra Yezdicer kaçmış ve kaçarken Dicle Nehri üzerindeki köprüleri yıkmıştır. Böylece Müslümanların karşı kıyıya geçişini engellemek istemiştir. Ancak Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın görevlendirdiği askerler nehir üzerindeki tekneleri ele geçirmeye muvaffak olmuş ve onları yan yana dizerek köprü gibi kullanmışlardır. Böylece ordunun yükü teknelerle karşı kıyıya geçirilmiştir.⁸⁷

3.2. Askerlerin İaşesi ve Hayvan Yemi

Hz. Peygamber (sav) döneminde askerler sefere çıktığında azık olarak yanlarında genelde ancak bir miktar hurma olurdu. Undan yapılan kavut da sefer esnasında tüketilen pratik bir yiyecek çeşidiydi. Genellikle asker kendi azığını kendisi temin ederdi.⁸⁸ Daha sonraki fetihlerde ise hem gelirlerin artmasıyla devletin orduyu teçhiz etmesi imkanı doğmuş hem de hakimiyet altına alınan bölgelerin ahalisinden önemli miktarda iaşe temini yapılabilmıştır. Zira bu dönemde fetih faaliyetlerinin gerçekleştiği topraklar münbit topraklardı.⁸⁹ Bu anlamda Müslümanların özellikle İran fetihlerinde erzak ve hayvanları için yem temininde bölge halkından istifade ettiği görülmektedir.

Kâdisiye Savaşı öncesi Müslümanlar el-Üzeyb ile Kadisiyye arasında ordugâh kurmuşlardır. Yemek ve hayvan yemleri tükendiğinde buğday vb. gibi tahılları komşu köylerden temin etmek durumunda kalıyorlardı. Böylece Fırat nehrinin güney kısımlarına baskınlar yapıyorlardı. Bu dönemde Halife Hz. Ömer de askerlere Medine'den koyun ve kesimlik hayvanlar gönderiyordu.⁹⁰ Ayrıca daha önceden fethedilen yakın merkezlerden de gıda sevkiyatında bulunulmasını sağlamıştır.⁹¹ Kâdisiye'de askerlerin et talebi üzerine, Sa'd b. Ebî Vakkâs kendisine yardım için gelen Muğîre b. Şu'be'nin yanında bulunan 70 deveyi kesip askerlerine yedirmiştir.⁹² Ayrıca deve sütü de Müslüman askerler için önemli bir besin kaynağı durumundaydı.⁹³

Belâzûrî, Kâdisiye'de Müslümanlar ile Sâsânîler arasında görüşmeler devam ederken Acem süvarilerin, hayvanları için ot arayan Müslüman askerle karşılaşmasıyla ilk

⁸⁵ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 118, 119. Ayrıca bk. Çil, "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 15.

⁸⁶ Cennâbî, *Tanzîmâtü'l-Ceyş*, 130, 131.

⁸⁷ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 160.

⁸⁸ Terzi, *Askeri Teşkilât*, 218; el-Gazâlî, *Temvînu'l-Ğizâ li'l-Cund*, 89. Ayrıca Hz. Peygamber (sav) dönemindeki seferlerdeki erzak ile ilgili bk. Buhârî, "Şerike", 1. (Hadis no: 2483, 2484, 2485, 2486.)

⁸⁹ Terzi, *Askeri Teşkilât*, 213.

⁹⁰ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 155; Kemal, *el-Kâdisiye*, 52; Terzi, *Askeri Teşkilât*, 213.

⁹¹ el-Gazâlî, *Temvînu'l-Ğizâ li'l-Cund*, 89, 90. Bu arada, Hz. Ömer'in cephede savaşan askerlere düzenli iaşe sevkiyatının yanı sıra askerlerin ailelerinin de iaşesinin temini sağladığı ifade edilmiştir. Bk. Cennâbî, *Tanzîmâtü'l-Ceyş*, 103.

⁹² Kemal, *el-Kâdisiye*, 52.

⁹³ Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 1/66.

çatışmaların başladığını ifade eder.⁹⁴ Hayvanları için yem arayan Müslüman askerler dışında, kaynaklardaki şiirlerde geçen “otlayan atlar” ifadesinden hareketle hayvanların konaklama esnasında civar meralarda otladığı anlaşılabilir.⁹⁵ Ancak hayvanların doyurulacağı otlakların Müslüman ordusunun konumlandığı her bölgede bulunmamaktaydı. Örneğin Sâsânî ordusunun komutanı Rüstem Müslümanları bekletmek suretiyle yormak gayesiyle Deyrû’l-A‘ver’de 4 ay konakladığı süre zarfında Müslüman askerlerin yiyeceği ve hayvanların yemleri bitince civar yerlere baskınlar düzenlemek suretiyle yiyecek ve yem elde etmişlerdir.⁹⁶

Kâdisiye zaferinden sonra Farslar başkent Medâin’e çekilmişlerdir. Müslümanlar ise Kûfe yakınındaki Behüresîr’de konaklamıştır. Belâzûrî kendisine ulaşan rivayetlerden hareketle, Müslümanların burada 9 ya da 18 ay kaldığını ifade eder. Ayrıca bu süre zarfında iki yılın taze hurmasının yenildiğini de ekler.⁹⁷ Dineverî ise muhtemelen aynı rivayeti aktarırken Müslümanların Medâin karşısına kadar ilerleyip Dicle Nehri kenarında karargâh kurduklarını ifade eder ve iki kurban bayramı kurbanlarının kesildiği bilgisini de nakleder.⁹⁸ Bu arada Müslümanların karargâhlarını kurduğu yerde nehirden su ihtiyaçlarını karşıladıkları ifade edilebilir.⁹⁹

Medâin fethinde Müslümanların eline Sâsânîlerin ganimetleri ele geçirmiştir. Onlar ganimetler arasında erzakla uzun bir dönem idare ettiği tahmin edilebilir. Ancak burada Belâzûrî’nin naklettiği “Medâin’in fethedildiği sene kıtlık olduğu” rivayeti de zikredilmelidir.¹⁰⁰ Medâin fethinden sonra bir gün pişirdikleri etlerine tuz zannedip kâfûr kattıkları, ancak kâfûrun tadının kendilerine acı geldiği rivayeti de Müslüman askerlerin yemekleri hakkında fikir vermektedir.¹⁰¹ Ebû Yûsuf ise kâfûr ile ilgili bu rivayete Kâdisiye seferini anlatırken yer verir. Buna göre Müslümanlar Kâdisiye’de içinde kâfûr olan bir kap bulmuş, tuz zannettikleri kâfûru etlerine katmış ancak tat alamamışlardır. Sonra bölge ahalisinden bir kimse bu toprağın tuzunda Müslümanlar için fayda olmadığını söylemiş ve kâfûru yanındaki gömlekle değiştirmeyi teklif etmiştir. Müslüman askerler teklifi kabul etmiş ve aldıkları gömleği ihtiyacı olan bir Müslüman askere vermişlerdir.¹⁰²

Cephede savaşan ordunun ihtiyaçlarının kurulan askerî karargâhlardan da temin edildiği görülmektedir. Bu karargâhlarda levazım birliklerinin iâşe ambarları muhafaza edilirdi. Savaş alanlarına buradan erzak takviyesi yapılırdı.¹⁰³ Nitekim Müslümanların Farslarla savaşırken sırtlarını sürekli çöle vermiş oldukları ve bu sebeple mütemadiyen çölden ikmal yapabildikleri ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Buna benzer bir uygulama Suriye bölgesinde görülmektedir. Suriye bölgesinde Ehrâ denilen bir bina tesis edilmiş, ordunun levazım

⁹⁴ Belâzûrî, *Futûhu’l-Buldân*, 156.

⁹⁵ Belâzûrî, *Futûhu’l-Buldân*, 158.

⁹⁶ Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, 120.

⁹⁷ Belâzûrî, *Futûhu’l-Buldân*, 160.

⁹⁸ Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, 126.

⁹⁹ Sonraki dönemlerde ordunun arasında askerlere su taşıyan sâhibu’ş-Şurb ünvanlı bir görevli bir askerin de olduğu nakledilmiştir. Bk. el-Gazâlî, *Temvînu’l-Ğizâi li’l-Cund*, 91.

¹⁰⁰ Belâzûrî, *Futûhu’l-Buldân*, 160.

¹⁰¹ Belâzûrî, *Futûhu’l-Buldân*, 161; Dineverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, 127; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1/237; Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sasanî Devleti’nin Çöküşü”, 404.

¹⁰² Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harâc*, 32.

¹⁰³ Numanî, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/145; Çil, “Hz. Ömer’in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)”, 93.

¹⁰⁴ Sivrioğlu, “İlk İslâm Fetihleri ve Sasanî Devleti’nin Çöküşü”, 414. Bu konuda bk. Kemal, *el-Kâdisiye*, 235. Ayrıca Hz. Ömer’in Sa’d b. Ebî Vakkas’a benzer emirleri için bk. Numanî, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 1/154;

ihtiyaçları buradan dağıtılmıştır.¹⁰⁵ Aynı şekilde Emevî komutanı Mesleme b. Abdülmelik'in de askerlerinin azıklarını depoladığı ve muhafaza ettiği bir yer inşa ettiğinden söz edilmektedir.¹⁰⁶ Emeviler döneminde erzak dağıtımı, asker için yemek pişirme işi gibi işleri yürütmek için esirler istihdam edilmiştir.¹⁰⁷

3.3. Konaklama ve Barınma

Hiç şüphesiz fetihler bazen aylarca sürebiliyordu.¹⁰⁸ Uzun zaman alan fetih faaliyetlerinde askerlerin barınma ihtiyaçları oldukça önem arz etmekteydi. Müslümanlar bir bölgeyi fethettikten sonra burada hakimiyetlerini sağlamlaştırdıktan sonra ilerlemek üzere tekrar yola koyulmaktaydı. Ordu yorulduğu zaman istirahat için güvenli yerlerde konaklamaları gerekiyordu. Yerleşim yerlerinden uzak bölgeler için en pratik barınaklar şüphesiz çadırlardı. Hz. Peygamber (sav) döneminde de sefer esnasındaki barınma araçları deri çadırlardı. Nitekim savaş ya da seferlerde onun, çoğu kez çadırda kaldığı bilinmektedir.¹⁰⁹

Ordunun konakladığı yerde develere ve katırlara yüklenmiş olan çadırlar indirilip kurulurdu. Çoğunlukla deriden olan çadırların yanı sıra, demet halinde bağlanmış olan kamışlar da barınma ihtiyacında kullanılmaktaydı. Bu çadırlar ve kamış malzemeler ordu hareket edeceği zaman hızlı bir biçimde sökülür ve tekrar develere yüklenirdi.¹¹⁰ Daha sonraki süreçte askerî karargâhların kurulması ile birlikte askerlerin barınma sorunlarının önemli ölçüde aşıldığı bilinmektedir.¹¹¹ İran fetihlerinde Basra ve Kûfe ordugâh şehirlerinin kurulması ile çok sayıda asker buralara yerleştirilmiştir.¹¹² Buradaki askeri kışlalarda 40 bine yakın askerin ikameti için gerekli şartların oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ordugâhlara yakın yerlerde savaş atlarının bakımı için özel tavlalar yapılmıştır. Buralarda 4 bin besili atın hazır bulundurulduğu ifade edilmektedir.¹¹³

Müslümanlar ilk kurulduğu dönemlerde bu ordugâh şehirlerde kamıştan evler yapmak için Hz. Ömer'den izin talep etmiştir. Halifenin izin vermesiyle kamıştan barınaklar inşa edilmiştir. Ancak hem Kûfe hem Basra'da çıkan yangınlar ile kamıştan yapılmış bu kulübelerin dayanıksızlığı ve kolaylıkla tahrip olduğu görülmüştür. Durum Hz. Ömer'e bildirilince, kerpiç ve tuğladan binalar yapılmasına izin verdi.¹¹⁴ Bu tür askerî üs ve

¹⁰⁵ Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/155.

¹⁰⁶ el-Gazâlî, *Temvînu'l-Ğizâi li'l-Cund*, 90.

¹⁰⁷ Cennâbî, *Tanzîmâtü'l-Ceyş*, 130.

¹⁰⁸ Örneğin Belâzûrî Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Kâdisiye komutanı olarak görevlendirilmesi ile görev yerine intikali sırasında Sa'lebiyye'de üç ay kaldığını bildirir. Aynı şekilde kendisine ulaşan bir bilgiye göre Mührân Savaşı ile Kadisiyye Savaşı arasında toplamda 18 ay olduğu bilgisini paylaşır. Başka bir rivayette Müslümanların Kûfe yakınındaki Behüresîr'de konakladığı zaman burada 9 ya da 18 ay kaldığını nakleder. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 155, 160.

¹⁰⁹ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 1/98, 2/868; Azizova, *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 93.

¹¹⁰ Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, 308; Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 123; Çil, "Hz. Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)", 97.

¹¹¹ Terzi, *Askerî Teşkilât*, 213; Çil, "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 18. Ayrıca bk. Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/143.

¹¹² Bu konuda detaylı bilgi için bk. Abdulhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/108-111; Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 26/339-342; Cennâbî, *Tanzîmâtü'l-Ceyş*, 28; Öner, *Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal*, 306.

¹¹³ Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/144, 148; Çil, "Hz. Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)", 90-91, 96, 101, 102.

¹¹⁴ Taberî, *Târîh*, 4/44.

barınma merkezlerinin fetihler esnasında sayılarının arttığı anlaşılmaktadır. Örneğin Numanî, Rey ve Azerbaycan'da bulunan askerî karargâhlardaki asker sayısının 10 binleri bulduğunu söylemektedir.¹¹⁵

Fetihler esnasında Müslüman askerlerin fethettikleri şehirlerde de bir süre kaldıkları ifade edilmelidir. Örneğin Abdullah b. Semüre, Sicistan ve ardından Kabil fethini gerçekleştirmiştir. Ancak Kabil'in fethi yaklaşık bir yıl sürmüştür. Şehir önünde kurduğu karargâhlarında barınan Müslümanlar, fethin gerçekleşmesiyle komutan Abdullah b. Semüre ve ordusu bir müddet şehirde ikamet etmiştir.¹¹⁶

3.4. Sıhhiye Hizmetleri

Hz. Peygamber (sav) dönemindeki gazve ve seriyyelerde yaralananlar savaş dönüşü genellikle eşleri tarafından ya da kendi imkanları ile tedavi ediliyordu. Ancak muhtemelen yarası hemen müdahale gerektiren savaşçılara yanlarındaki asker arkadaşları ilk müdahaleyi yapıyordu. Zaman içerisinde Müslüman hanımların savaşlardaki sağlık hizmetlerinde öne çıktığı ve gönüllü olarak savaşa katılıp yaralılara yardım ettikleri bilinmektedir.¹¹⁷ Kaynaklarda bu hizmetleri yürüten Rufeyde el-Eslemî, Ümeyye bt. Kays el-Ğifâriyye, Rübeyyi' bt. Muavviz gibi Müslüman hanımların isimleri kaydedilmiştir.¹¹⁸ Yaptıkları bu önemli hizmete karşılık Hz. Peygamber (sav) kendilerini taltif etmiş ve onlara savaş gelirlerinden pay ayırmıştır.¹¹⁹ Hamile olmalarına rağmen savaşa katılan Müslüman hanımların bulunduğuna dair rivayetler de, kadınların sıhhiye hizmetlerinde ne kadar katkı sahibi olduğu konusunda oldukça önemlidir.¹²⁰

Fetihlerin artmasıyla birlikte artık orduda özellikle tedavi ve ilaç ile ilgilenenler teşekkül etmiştir. Örneğin Haccâc döneminde görevliler yaralıyı çatışma alanından sedye üzerinde çıkarır, karargâhta tedavi için ayrılan yere götürürlerdi.¹²¹ İran fetihlerinde de özellikle sağlık hizmetleri ile ilgilenenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle belli bazı Müslüman hanımların Hz. Peygamber (sav) döneminde olduğu gibi savaşçılara eşlik ettiği görülmektedir. Örneğin Kâdisiye savaşında Müslüman hanımların ve çocukların orduya katıldıkları bilinmektedir. Rivayete göre Kâdisiye savaşı sonlandığında kadınlar ve çocuklar arkadaki bekleyişten sonra savaş meydanına gelip susamış olan askerlere su vermişlerdir.¹²² Ayrıca Taberî'nin, "Hz. Ömer Kâdisiye'ye doktorlar gönderdi."¹²³ ifadesinden anlaşılan o ki yaralılar için özel olarak doktorlar gönderilmiştir. Nüveyrî de Kâdisiye'de yaralıların kadınlara sevk edildiğini bildirmektedir. O rivayetinde kadın ve çocukların sağlık hizmetlerinin yanı sıra ölen askerler için mezar kazma işlerine yardım ettiklerini ifade etmektedir.¹²⁴ Konu ile ilgili

¹¹⁵ Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/148.

¹¹⁶ İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh*, 2/339.

¹¹⁷ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 119, 120.

¹¹⁸ Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, 2/685; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/326, 8/227; Buhârî, "*Kitâbu't-Tıbb*", 2. (hadis no:5679); Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 119; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 2/74, 75; Cennâbî, *Tanzîmâtü'l-Ceyş*, 132. Kadınların savaşa katılmaları konusu fukâhâ arasında tartışılmıştır. Neticede Hz. Peygamber (sav) döneminde olduğu gibi yaralıları tedavi etme, savaşçılara su taşıma gibi zaruri haller için savaşa katılabileceklerine hükmedilmiştir. Ayrıca komutanın eşini yanına almasında bir beis olmadığı ifade edilmiştir. Bk. Reşid, Abdullah, *İslâm'da Ordu ve Komutan* (Ankara: Şûle Yayınları, 1992), 305-307.

¹¹⁹ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 121.

¹²⁰ Yorum için bk. Azizova, *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 372-374.

¹²¹ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 122.

¹²² Taberî, *Târîh*, 3/581; Kemal, *el-Kâdisiye*, 197.

¹²³ Taberî, *Târîh*, 3/489. Ayrıca bk. Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/160; Öner, *Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal*, 313.

¹²⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 19/135.

müstakil araştırma yapmış olan Abdurrauf Avn kadınların, savaşın çok kızıştığı ve Müslümanların sıkıştığı anda bizzat çatışmalara girerek fiilen savaştıklarını da bildirmektedir.¹²⁵ Esasen orduya eşlik eden kadınların askerlere su taşımak, hayvanlara su ve yem vermek, savaş meydanındaki okları toplamak, çeşitli eşyaların taşınmasına yardımcı olmak ve askerlere yemek yapmak gibi çok çeşitli işlere koşturduğu da bilinmektedir.¹²⁶

Bu bilgilerden fetih faaliyetlerinde yaralanan Müslüman askerlerin tedavisi ve bakımında özel olarak bu iş için görevlendirilmiş kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Erkekler daha ziyade fiilen savaştıkları için bu görevleri kadınların üstlendiği görülmektedir. Ancak yine de en azından acil müdahale konusunda tecrübesi olan erkek Müslümanların da yaralıların tedavisinde katkı sahibi olduğu tahmin edilebilir.

3.5. Asker Kıyafetleri

Müslüman askerlerin erken dönem fetih faaliyetlerinde özel bir savaş kıyafetinin olmadığı anlaşılmaktadır. İlk dönemlerde nizami bir ordu bulunmadığı gibi asker kıyafetleri konusunda da tek tip bir askerî üniforma bulunmamaktaydı. Hz. Peygamber'in parola ve üniforma sayabileceğimiz tarzda belli renkte sarık ya da belirli işaretlerin kıyafetlerinde bulundurmalarını emrettiği ifade edilmiştir.¹²⁷ Bunun dışında Müslüman askerler genelde Arap kültüründeki günlük sade kıyafetlerle savaşılmaktaydı. Ancak bu durum zırh ve miğfer gibi koruyucu tarzdaki savaş teçhizatlarını kullanmaları önünde bir engel teşkil etmiyordu.¹²⁸ Emeviler döneminde *vâkiyye* denilen, darbelere karşı koruyucu ve kısmen demir gibi sert maddelerden yapılan kıyafetler olduğu, Abbasiler döneminde ise asker kıyafetlerinin *siyâbu'l-asker* denilen özel merkezlerde imal edildiği belirtilmiştir.¹²⁹

Asker kıyafetleri ile ilgili yukarıda ifade ettiğimiz hususlar elbette esas konumuz olan İran fetihlerindeki Müslüman askerler için de geçerlidir. Hz. Ömer döneminde asker kıyafetlerinin devlet tarafından tedarik edildiği ifade edilse de¹³⁰ daha fazla bilgi verilmemektedir. Ancak sayısı on binleri aşan mücahitler için tek tip bir askerî üniforma üretiminin ya da temininin zorluğu tahmin edilebilir. Hz. Ömer döneminde askerlere devlet tarafından verilen kıyafetlerinin yukarıda ifade ettiğimiz günlük sade Arap kıyafetleri tarzında olduğu kanaatindeyiz. Aynı şekilde aynî cizyelerle Müslüman askerler için temin edilen kıyafetlerin de belli standartlarda olan askerî üniformalar olduğunu söylemek makul değildir. Zira bu aynî cizyeler, vergi ile mükellef ayrı ayrı gayrimüslim erkeklerden toplanmaktaydı. Muhtemelen herkes elinin altında hazır bulunan kıyafetlerden cizyesini ödemekteydi.

Sâsânî ordusunun ise köklü bir askerî geleneğe sahip olduğu ve resmî askerî üniformalarının olduğu bilinmektedir.¹³¹ Bu orduyla savaşan Müslüman askerler tek tip

¹²⁵ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 120.

¹²⁶ Avn, *el-Fennu'l-Harbî*, 120; Azizova, Hz. Peygamber (sav) Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler, 372-374; Cennâbî, *Tanzîmâtü'l-Ceyş*, 130.

¹²⁷ Mustafa Zeki Terzi, "Ordu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/360.

¹²⁸ Metin Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi Resmî Kıyafetleri" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26-27 (2008), 240-241; Pirlanta, "Hz. Ömer Dönemi Askerî Teşkilat", 543.

¹²⁹ Yılmaz, "Emevî ve Abbâsî Dönemi Resmî Kıyafetleri", 241, 243.

¹³⁰ Numanî kaynakların Hz. Ömer döneminde orduya özel bir üniforma tahsis edilip edilmediği konusunda sessiz olduğunu ifade eder. Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/155, 159.

¹³¹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sâsânîlerde Askerî Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejisi", *Turkish Studies* 8/5 (2013), 675-703.

kıyafetli düşman askerlerini kendi arkadaşlarından kolaylıkla ayırt edebiliyor olmalıydı. Nitekim Arap ve Fars kültüründeki kıyafet biçimleri de bariz farklılıklar arz ediyordu. Ayrıca öldürülen düşman askerlerinin üniformaları da Müslüman ordusunun eline geçmekteydi. Bu üniformaların da Müslüman askerler tarafından kullanıldığı tahmin etmek güç olmasa gerektir.

İmkanları kısıtlı olan bazı seferlerde levazım sıkıntısı yaşanınca aynî cizyelerin toplanmaya başlandığı anlaşılmaktadır.¹³² Hatırlanacağı üzere tahıl ambarı olarak ifade edilen Enbâr'ın fethedilmesiyle aynî ve nakdî cizye anlaşması yapılmıştı. Belâzûrî, Katavaniyye cinsinden 1000 tane aba'nın aynî cizyeye dahil edildiğini zikreder. Ancak maalesef alınan aynî cizye arasında erzak alınıp alınmadığı konusunda bir açıklama yapmamıştır.¹³³

3.6. Farklı Lojistik Hizmetler

Yukarıda aktardığımız faaliyetler dışında da lojistik hizmetlerin olduğunu ifade etmeliyiz. Örneğin istihkam faaliyetleri çerçevesinde ele alabileceğimiz köprü, yol vb. yapım faaliyetleri fetihleri kolaylaştırıcı geri hizmetler kapsamında değerlendirilebilir.

Hz. Ömer İran fetihleri için komutan olarak görevlendirdiği Ebû Ubeyd 1000 asker ile Irak bölgesine gelmiştir. Köprü savaşı öncesinde askerlerin karşı kıyıya geçişini sağlayabilmek için Fırat nehri üzerine bir köprüye ihtiyaç olduğunu görmüş ve emri üzerine derhal bir köprü'nün inşasına başlanmıştır. Bu köprü'nün yapımında Bânıkya halkı ve dihkanlardan da yardım alınmıştır.¹³⁴

Burada zikretmek istediğimiz diğer önemli bir örnek de fetih bölgelerinin sakinlerinin Müslümanlara yol göstericiliği yapmalarıdır. Kendi topraklarından yüzlerce kilometre uzakta fetih faaliyetlerini yürüten Müslümanların elbette savaştıkları bölgelerdeki yolları bilmemeleri normaldir. Bu problemin aşılabilmesi için bölgenin yerlilerinin Müslüman ordusu için kılavuzluk ettikleri görülmektedir. Aslında bu durum Hz. Peygamber (sav) dönemi için de geçerliydi. Nitekim o dönemde kılavuzluk ayrı bir meslek haline gelmişti.¹³⁵ İran fetihlerinde Müslümanların özellikle dihkanların ve bölge halkının kılavuzluk hizmetinden istifade edilmiştir. Örneğin henüz İran fetihlerinin başında Ülleys ve Bânıkya sakinlerinin Müslümanlar için kılavuzluk etmeleri şartıyla kendileri ile sulh yapılmıştır.¹³⁶ Hicrî 12'de Hire halkı ile yapılan anlaşmada ödeyecekleri cizyenin dışında ayrıca Müslümanlar için istihbarat hizmeti yürütmeleri kararlaştırılmıştır.¹³⁷

Geri hizmetler anlamında Halife ile ordu komutanı arasında sürekli olarak bilgi getirip götürülen özel habercilerin varlığı bilinmektedir. Özellikle zaferlerin hilafet merkezine bildirilmesi için anında haberciler yola çıkarılıyordu. Aynı şekilde zafer sonrası ele geçen ganimetin beşte biri de merkeze yollanıyordu. Ancak yine de askeri haberleşme ile ilgili bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Habercilerin yolları iyi bilen ve seri bineklerle hareket eden kimseler olduğu kesindir. Ayrıca onların tanınmalarını sağlayacak bazı alametlerinin olması muhtemeldir. Örneğin Hz. Peygamber (sav) döneminde ulağın

¹³² Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/154; el-Gazâlî, *Temvînu'l-Ğizâi li'l-Cund*, 89; Çil, "Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", 18.

¹³³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 149; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Fütûh*, 1/107.

¹³⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 153; Mesûdî, *Mürûc'z-Zeheb*, 2/243.

¹³⁵ Azizova, *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 319.

¹³⁶ Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, 162.

¹³⁷ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 148. Müslüman askerlerden de istihbarat için keşif birlikleri görevlendirilmiştir. Örneğin bk. Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 1/155.

elinde avuç içi büyüklüğünde bir gümüş levhanın olması ve bu şekilde tanınması gibi¹³⁸ fetihlerdeki ulakların da merkezdeki Halife ya da cephedeki komutanlar tarafından tanınmasını sağlayacak şekilde mühürlü olurdu.

Müslümanların düşman hakkında bilgi toplayan istihbarat teşkilatının da olduğu, zaman zaman anlaşılmalı olunan gayrimüslimlerin de Müslüman ordusuna istihbarat hizmeti sağladıkları bilinmektedir. Kâdisiyye savaşında İslam'ı kabul ettikleri düşman tarafından bilinmeyen Irak bölgesindeki Araplardan istifade edilmişti.¹³⁹

Bunun dışında Hz. Ömer'in göndereceği ulakları yola çıkarmadan önce Müslüman askerlerin ailelerinin askerlere gönderecekleri mektupların da orduya ulaştırılması son derece dikkat çekicidir. Halife görevlendirdiği bir kişiyle şehrin içinde anons yaptırır ve habercinin yola çıkacağı zamanı ilan ederdi. Buna göre sevdiklerinden askerlere gidecek mektuplar da alınıp askerlere ulaştırılır ve aynı şekilde savaş bölgesindeki Müslüman askerlerden de başkente mektuplar gelirdi.¹⁴⁰

SONUÇ

Müslümanların yaklaşık 10 yıldan daha kısa bir sürede fethettikleri İran bölgesi devrin en büyük güçlerinden biri olan Sâsânî İmparatorluğunun hakimiyeti altındaydı. Müslümanların bu devleti tarih sahnesinden silmesi elbette kolay olmamıştır. Bu anlamda İran fetih faaliyetlerinin oldukça koordineli ve adım adım yürütüldüğü görülmektedir. Müslümanların bu fetihleri başarılı şekilde tamamlamaları için fetihlerde yürütülen lojistik faaliyetler askeri başarıyı doğrudan etkilemiştir.

Ordu lojistiğinin mali kaynakları ilk başta genelde zengin sahabîlerin hibeleri ve askerlerin kendi kişisel teçhizatı iken henüz Hz. Ömer döneminden itibaren ordu masrafları için düzenli bir fon ayrılmaya başlanmış ve tüm askerlere belli ölçütlere göre maaş bağlanmıştı. Aynı zamanda, cephedeki askerin arkasında bıraktığı ailesinin geçimi için de devlet yardımları söz konusu olmuştur. Ancak daha sonra başkent Medine'ye oldukça uzakta kalan orduya gerekli askeri ve lojistik yardımların zamanında yapılabilmesi için ordugâh şehirler kurulmuştur. Bu ordugâh şehirlerden fetih bölgesindeki askerlere lojistik sevkiyatlar yapılmıştır. Bu anlamda kuruluşundan itibaren ordugâh şehirler fetih faaliyetlerindeki lojistik hizmetlerin hızlı ve etkili yürütülebilmesi için oldukça önemli bir rol üstlenmiştir.

Ayrıca Müslümanların adım adım fethettiği bölgelerdeki gayrimüslim ahali ile yaptığı aynî cizye anlaşmalarından temin edilen gıda ve hayvan yemi onları önemli ölçüde rahatlatmıştır. Ancak yine de zaman zaman erzak ve hayvan yemi temininde sıkıntı yaşayan Müslüman askerler çok yaygın olmasa da buldukları bölgelerdeki bazı yerleşim birimlerine baskınlar düzenlemek suretiyle bu problemleri çözmüş ve fetihlere devam etmiştir.

Ordu yükünün taşınması işinde deve ve atların ihtiyacı karşıladığı görülmektedir. Ağır yüklerin daha çok develer tarafından taşınmış, atlar ise daha ziyade süvari askerler tarafından binek olarak kullanılmıştır. Konaklama ve barınma ihtiyacı ilk başta,

¹³⁸ İbrahim Harekât, "Berîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992); 5/500.

¹³⁹ Numanî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2/164; Terzi, *Askeri Teşkilât*, 81.

¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Alî, *Menâkibu Emir'il-Muminîn Ömer b. Hattâb* (İskenderiye: Dâru İbn Haldun, 1996), 85. Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 1/179; Öner, *Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal*, 312-313.

güvenliği sağlanan herhangi bir bölgede ordu yükündeki pratik çadırların kurulması ile karşılanırken, daha sonra ordugâh şehirlerin kurulması ile barınma ihtiyacı da büyük ölçüde karşılanmaya başlamıştır. Savaşta yaralanan askerlerin tedavilerinin yerinde ve zamanında yapılabilmesi için de özel sağlık görevlilerinin orduda önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmelidir. Bu konuda kadınların önemli bir rol üstlendiği bilinmektedir. Asker kıyafetleri hususunda kaynaklarda pek bilgi bulunamamıştır. Ancak en azından imkanı olan Müslüman askerlerin genelde dönemin Arap kültüründeki koruyucu kıyafetlerle savaşa katıldığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca aynî cizye anlaşmaları sonucu elde edilen kıyafetler de askerlerin ihtiyacını karşılamıştır. Bunun yanı sıra öldürülen Sâsânî askerlerinin de üniformaları Müslüman askerler tarafından kullanılmış olmalıdır.

Neticede itibariyle İran fetihlerinin başarılı şekilde yürütülmesinin arkasındaki önemli unsurlardan birinin koordineli ve planlı şekilde uygulanan lojistik faaliyetleri olduğu ifade edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Arnold, Thomas Walker. *İntişâr-ı İslâm Tarihi*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 1982.
- Avcı, Casim. “Kûfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/339-342. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avn, Abdurraûf. *el-Fennu'l-Harbî fî Sadri'l-İslam*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1961.
- Azimli, Mehmet. “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *İSTEM* 6 (2005), 177-193.
- Azizova, Elnure. *Hz. Peygamber (sav) Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşar Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Bakır, Abdulhalik. “Basra”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Belâzûrî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. thk. Abdulkadir Muhammed Alî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Can, Yılmaz. “Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM* 3/6 (2005), 215-235.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm*. 4. Baskı. 20 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Çelik, Yılmaz. “Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler”. *Mütefekkir* 4/8 (Aralık 2017), 375-390.
- Çil, Halit. “Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği”. *Akademik Bakış Dergisi* 37 (2013), 1-21.
- Çil, Halit. “Hz. Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)”, *Dini Araştırmalar* 12/35 (Eylül-Aralık 2009), 87-106.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud. *el-Ahbâru't-Tivâl*. thk. Abdulmun'im Amir. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1960.
- Ebû Yûsuf, Yakup b. İbrahim. *Kitâbu'l-Harâc*. nşr. Kusay Muhibbudin el-Hatîb. Kahire: el-Mektebü's-Selefiyye, h.1397.
- el-Cennâbî, Hâlid Casim. *Tanzîmâtu'l-Ceyşi'l-'Arabî el-İslâmî fî'l-'Asri'l-Ümevî*. Bağdat: Dâru's-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-'Âmme, ts.
- el-Gazâlî, Muştâk Beşir. “Temvînu'l-Ğizâi li'l-Cund ve Eseruhu 'alâ Hareketi'l-Futûhâti'l-İslâmiyye hilâle 'Asri'l-Umevî”. *Kûfe Üniversitesi* 10 (2008).
- Fayda, Mustafa. “Fetih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/467-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*. 2. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.

- Halife b. Hayyât. *Târîh*. 2. Baskı. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Riyâd: Dâru Taybe, 1985.
- Harekât, İbrahim. "Berîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed b. Ahmed el-Kûfî. *Kitâbu'l-Futûh*. thk. Ali Şîrî. Beyrût: Dâru'l-Advâ', 1991.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, h.1418.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1990.
- İbn Zinceveyh, Ebû Ahmed b. Mahled. *Kitâbu'l-Emvâl*. nşr. Şâkir Zeyb Feyyâz. Riyâd: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Alî. *Menâkibu Emir'il-Muminîn Ömer b. Hattâb*. İskenderiye: Dâru İbn Haldun, 1996.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzuddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Kâsım b. Sellâm, Ebu Ubeyd. *Kitâbu'l-Emvâl*. Yay. Muhammed Umâre, Kahire: Dâru's-Şurûk, 1989.
- Kemal, Ahmed Adil. *el-Kâdisiye*. 9. Baskı. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1989.
- Kemal, Ahmed Adil. *et-Tarîk ile'l-Medâin*. 6. Baskı. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1986.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay. *et-Terâtibu'l-İdâriyye*. 2. Baskı. 2 Cilt. Thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrût: Dâru'l-Erkam b. Ebî Erkam, ts.
- Kremer, Alfred Von. *The Orient Under the Caliphs*. Trc. S. Khuda Bukksh. Calcutta: University of Calcutta, 1920.
- Kudâme b. Cafer. *el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1981.
- Kurt, Hasan. *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta'*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985.
- Mesûdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Hüseyin. *Mürûc'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*. Byy: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbaki. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Numanî, Şiblî. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. 2 Cilt. Trc. Talip Yaşar Alp. İstanbul: Hikmet-Davâ-Çağ Yayınları, 1975.
- Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed Abdülvehhap. *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004)
- Öner, Abdulkerim. *Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

- Özel, Ahmet. "Gayri Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Pırlanta, İsmail. "Hz. Ömer Dönemi Askeri Teşkilat". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 1/533-557. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Reşid, Abdullah. *İslâm'da Ordu ve Komutan*. Ankara: Şûle Yayınları, 1992.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "İlk İslâm Fetihleri ve Sasanî Devleti'nin Çöküşü". *Turkish Studies* 10/9 (2015), 389-428.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Sâsânîlerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejisi". *Turkish Studies* 8/5 (2013), 675-703.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22 (Mart 2012), 99-124.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, h.1387.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Ordu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/357-362. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Kitâbu'l-Meğâzi*. 3. Baskı. Thk. Marsden Jones. Beyrût: Dâru'l-'Alemlî, 1989.
- Yılmaz, Metin. Emevî ve Abbasî Dönemi Resmî Kıyafetleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26-27 (2008), 237-250.
- Yurdagür, Metin. "İ'lâ-yi Kelimetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.